

Uundaji wa Istilahi za Kiswahili Kileksikografia na Athari zake

S.S. SEWANGI

University of Dar-es-Salaam, Tanzania

ABSTRACT

The promotion of terminology has been one of the challenges of the development of Swahili language, especially after the year 1967 when Swahili was handed over the new responsibilities of being the official language in the activities of the government, parallel with English, together with being the language of instruction in primary education. Recently Swahili was handed over other new responsibilities of being one of the languages in the activities of African Union and East African Community. It is evident that these new responsibilities further increase the importance of the promotion of the terminology of Swahili. In this kind of environment, there is need to ensure that the whole activity of the promotion of terminology is done using appropriate methods. This article reviews in depth the approaches and methods which have been used in constructing the terminologies of Swahili since and after the year 1967. The target is to identify the approaches and methods which are suitable in constructing the terminologies of Swahili which will satisfy the current responsibilities of this language. The leading idea of this article is that the construction of Swahili terminologies has relied on the approaches and methods of lexicography in stead of those of terminography. The basic claim of this article is that relying more on the methods of lexicography in constructing the terminologies of Swahili, to a large extent, has stumbled the efficiency in this work.

IKISIRI

Ukuzaji wa istilahi umekuwa moja ya changamoto za uendelezaji wa lugha ya Kiswahili hasa baada ya mwaka 1967 ambapo Kiswahili kilikabidhiwa majukumu mapya ya kuwa lugha rasmi ya shughuli za Serikali, sambamba na lugha ya Kiingereza, pamoja na kuwa lugha ya kufundishia elimu ya msingi. Hivi karibuni Kiswahili kilikabidhiwa majukumu mengine mapya ya kuwa moja ya lugha za kuendeshea shughuli za Umoja wa Afrika pamoja na zile za Jumuiya ya Afrika Mashariki. Ni dhahiri kwamba majukumu haya mapya yanazidi kuongeza umuhimu wa ukuzaji wa istilahi za Kiswahili. Katika mazingira ya namna hii, ipo haja ya kuhakikisha kuwa shughuli nzima ya ukuzaji wa istilahi inafanyika kwa kutumia mkabala na mbinu zinazostahiki. Makala haya yanatalii kwa kina mikabala na mbinu ambazo zimekuwa zikitumika katika uundaji wa istilahi za Kiswahili tangu na baada ya mwaka 1967. Lengo ni kubainisha mkabala na mbinu ambazo ni faafu zaidi katika uundaji wa istilahi za Kiswahili zitakazokidhi majukumu ya sasa ya lugha hiyo. Dhana inayoongoza makala haya ni kwamba uundaji wa istilahi za Kiswahili umekuwa ukiegemea zaidi katika mkabala na mbinu za kileksikografia badala ya zile za kiteminografia. Dai la msingi la makala haya ni kuwa kuelemea zaidi kwenye mbinu za kileksikografia katika uundaji wa istilahi za Kiswahili, kwa kiasi kikubwa, kumekwaza ufanisi katika kazi hiyo.

1. UTANGULIZI

“Uundaji wa kudhamiria wa istilahi za Kiswahili ambao umekuwa ukiendelea tokea mwaka 1930 umekuwa ukikabiliwa na matatizo anuwai na hivyo kuufanya usiwe na mafanikio ya kuridhisha. Matatizo hayo, yanajumuisha upungufu mkubwa wa istilahi katika takribani nyanja zote za taaluma; mparaganyiko wa baadhi ya istilahi unaosababishwa na misingi potofu... ya uundaji wa istilahi” (Mwansoko *pamoja na wengine*: 1992: 22)

Uundaji istilahi unaweza kutokana na misukumo ya aina mbili: msukumo wa ugunduzi, na msukumo wa kuingiza maarifa mapya katika lugha kutoka lugha nyingine (taz. Sager 1990: 80). Pale ambapo msukumo wa uundaji istilahi ni ugunduzi, istilahi huundwa na wagunduzi, aghalabu, kinasibu. Uundaji istilahi kwa ajili ya kuingiza maarifa katika lugha hufanywa kwa kudhamiria na huzingatia kanuni mahususi. Uundaji huu huhusisha lugha mbili: lugha ya jamii yanakotoka maarifa (lugha chanzi) na lugha ya jamii inayopokea maarifa (lugha lengwa). Katika uundaji istilahi wa namna hii, kazi huanza kwa kukusanya istilahi katika lugha chanzi, kufafanua dhana zinazobebwa na istilahi na kisha kuziundia visawe katika lugha lengwa. Kwa utaratibu huu uundaji wa istilahi huwa wa mtindo wa faharasa au wa kamusi ya istilahi ya lugha mbili. Mtindo huu wa kuunda istilahi hutumika hasa kwa lugha zinazoendelea kama juhudi mojawapo ya kuziwezesha lugha hizo kupokea maarifa ya sayansi na tekinolojia kutoka lugha zilizokomaa katika maarifa hayo, hususan zile za Ulaya. Uundaji wa istilahi za Kiswahili hufanywa zaidi kwa mtindo huu ambapo kazi huanza kwa kukusanya istilahi, hasa katika Kiingereza, kisha kuziundia visawe vya Kiswahili na wakati mwingine kutoa fasili za dhana za istilahi husika. Chimbuko la makala haya, kama ambavyo dondoo la hapo juu linavyodokeza, ni dai kuwa hadi sasa, juhudi za uundaji wa istilahi za Kiswahili hazijaonyesha mafanikio ya kuridhisha. Baraza la Kiswahili la Taifa (BAKITA) ambalo kisheria ndilo lenye mamlaka ya kuratibu shughuli za uundaji wa istilahi za Kiswahili, hadi sasa limeweza tu kuandaa na kuchapisha faharasa kadhaa za istilahi na halijachapisha kamusi za istilahi za fani maalumu. Kwa upande mwingine Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI) ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam ambayo hujihusisha na utafiti na ukuzaji wa istilahi za Kiswahili, hadi sasa imeweza kuchapisha kamusi za istilahi za fani za Fizikia, Kemia, Biolojia, Lugha na Isimu, Historia, Tiba, Biashara na Uchumi, na Sheria. Hata hivyo kamusi hizi nyingi ni ndogondogo, ambapo *Kamusi ya Historia* (2004) yenye kurasa 35 tu ndiyo ndogo kabisa na *Kamusi ya Tiba* (2003) yenye kurasa 292 ndiyo kubwa. Kamusi nyingine ni *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha* (2004) kurasa 118; *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha* (1990) kurasa 58; *Kamusi ya Biashara na Uchumi* (1999) kurasa 78; *Kamusi Sanifu ya Biolojia, Fizikia na Kemia* (1990) kurasa 217; na *Kamusi ya Sheria* (1999) yenye kurasa 116. Udogo

wa kamusi hizi unadokeza kwamba pamoja na juhudi ambazo zimekuwa zikiendelea za uundaji wa istilahi za Kiswahili bado kuna upungufu mkubwa wa istilahi katika nyanja husika. Makala haya yanakusudia kudokeza baadhi ya vikwazo katika mchakato wa uundaji wa istilahi za Kiswahili ambavyo inasababisha upungufu huo wa istilahi. Dai la makala haya ni kuwa msingi wa tatizo ni uegemeaji zaidi katika mbinu za leksikografia badala mbinu za teminografia katika mchakato mzima wa uundaji wa istilahi za Kiswahili.

2. LEKSIKOGRAFIA NA TEMINOGRAFIA

Tofauti baina ya leksikolojia na teminolojia, na baina ya leksikografia na teminografia ni jambo linalowatatiza watu wengi wakiwemo mabingwa wa lugha na tafsiri.¹ Leksikolojia ni taaluma ya maneno kwa jumla wakati ambapo teminolojia ni taaluma ya istilahi au maneno yanayohusishwa na dhana katika uwanja mahususi wa maarifa. Leksikolojia na teminolojia ni taaluma za jumla kwa maana kwamba hazihusiani moja kwa moja na masuala ya utumizi wa lugha. Kwa upande mwingine, leksikografia ni leksikolojia tumizi kwa maana kwamba inahusu maneno katika mazingira ya utumizi wa lugha. Kwa mujibu wa Mdee (1997), leksikografia ni taaluma ya leksikolojia inayohusu utungaji wa kamusi ya maneno ya lugha kwa jumla. Huu ni mchakato wa kukusanya maneno ya lugha, mengi kadiri ya mahitaji ya mtumiaji wa kamusi aliyelengwa, na kuyaorodhesha katika muundo wa kamusi kama vidahizo na kufasili maana zake kwa mujibu wa matumizi halisi ya lugha. Kwa upande mwingine teminografia inaweza pia kuitwa teminolojia tumizi kwa maana kwamba ni taaluma ya ukusanyaji, uchakataji na uhifadhi wa istilahi za fani mahususi ya maarifa (taz. ISO CD 704: 1997) kwa ajili ya matumizi yaliyokusudiwa. Kwa mujibu wa fasili hii, teminografia haihusiki na uundaji wa istilahi bali ukusanyaji, uhifadhi wa istilahi katika njia mbalimbali kama vile kamusi au hazina data ya istilahi. Hata hivyo, ikizingatiwa kwamba kwa kiasi kikubwa uundaji wa istilahi umekuwa ukitawaliwa na msukumo wa kuingiza maarifa mapya katika lugha lengwa, kazi ya uundaji istilahi huanza kwa ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi na halafu kuunda visawe vyake katika lugha lengwa. Kwa hali hiyo, ni wazi kwamba uundaji wa istilahi wa aina hii unahusiana kwa kiasi fulani na kazi za teminografia. Shughuli za leksikografia na teminografia huongozwa na misingi tofauti. Kwa mfano, katika leksikografia swali la msingi ni ‘neni ni nini’ na katika teminografia ni ‘istilahi ni nini’. Aidha katika leksikografia hakuna uundaji wa maneno kama ilivyo kwenye teminografia ambapo kuna uundaji wa visawe vya istilahi zilizokusanywa katika lugha chazi. Vilevile fasili ya maana katika leksikografia hutegemea matumizi ya neno wakati ambapo katika teminografia fasili huhusiana moja kwa moja na dhana ya istilahi inayokubalika kwa wataalamu wa uwanja husika wa maarifa.

¹ Zaidi juu ya majadiliano hayo katika:
<http://www.computing.surrey.ac.uk/AI/pointer/report/section1.html>

Pamoja na maelezo hayo hapo juu, sio watu wote wanaokubali kwamba leksikografia na teminografia ni taaluma mbili zinazotumia mbinu tofauti. Kwa mujibu wa Bergenholtz katika Humbley (1997: 13-115) leksikografia na teminografia ni sinonimi, hivyo ni kosa kuzichukulia kama taaluma zenye mbinu tofauti. Bergenholtz anaamini kwamba utofautishaji huo umefanywa kwa makusudi na wanaistilahi kwa nia ya kujitenga na kuanzisha himaya yao nje ya leksikografia, na hilo, kwa maoni yake, pale wanaistilahi walipobainisha katika ISO 1087 kwamba teminografia inachukua nafasi ya leksikografia ya lugha ya kitaalamu. Yeye anatumia kauli tatu katika kutafakari na kuamua kama leksikografia na teminografia ni vitu viwili tofauti au ni kitu kilekile. Kwanza, kwamba ni vitu viwili tofauti ambapo teminografia inahusu lugha ya kitaalamu na leksikografia inahusu lugha ya kawaida. Pili, kwamba ni vitu tofauti kwa vile teminografia ni sehemu ya istilahi na leksikografia ya lugha ya kitaalamu ni sehemu ya leksikografia kwa jumla na kila kimoja kina taratibu na mbinu zake. Tatu, kwamba leksikografia ya lugha ya kitaalamu na teminografia ni sinonimi na ni sehemu ya leksikografia kwa jumla na wala teminografia haihusiani na teminolojia kwani utekelezaji wa shughuli za teminolojia hufanywa na makampuni na kamati za istilahi za kitaifa na kimataifa. Bergenholtz anasisitiza kwamba katika kauli hizo tatu kauli ya tatu ndiyo kauli thabiti kuhusu leksikografia na teminografia. Kwa msingi huo, anadai kwamba sababu zinazotolewa kwa lengo la kutofautisha teminografia na leksikografia, kama zinavyoonekana kwenye jedwali hapa chini, hazina msingi wowote kwani sifa zilizo rodheshwa kama za kiteminografia zinahusu pia leksikografia ya lugha ya kitaalamu ambayo ni sehemu ya leksikografia kwa jumla.

Jedwali 1. Baadhi ya tofauti za teminografia na leksikografia.

<i>Teminografia</i>	<i>Leksikografia</i>
(i) lugha: hushughulikia lugha ya kitaalamu kwa kuzingatia dhana katika uwanja mahususi wa maarifa	hushughulikia lugha ya jumla kwa kuzingatia maana katika matumizi ya kawaida
(ii) ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi: hufanywa na wataalamu wa uwanja husika wa maarifa kwa kuzingatia mfumo wa uhusiano wa dhana	maneno ya kamusi hukusanywa na watunga kamusi kwa kuzingatia umbo neno ambapo neno hukusanywa kwa upekee wake kwa kuzingatia walengwa kamusi husika
(iii) ufafanuzi wa dhana ya istilahi ni elekezi na hufanywa na wataalamu wa uwanja husika wa maarifa	ufafanuzi wa maana ni wa kimatumizi na hufanywa na jopo la watu wenye ujuzi mkubwa wa lugha kimatumizi ambapo miktadha mbalimbali ya kiisimu, kijamii, na kitamaduni ya mahali neno linakotumika, hutumiwa kama msingi wa ufafanuzi wa maana
(iv) lengo la uundaji istilahi ni kurahisisha mawasiliano ya kitaalamu katika uwanja mahususi wa maarifa baina ya wataalamu wenyewe, wataalamu na wanafunzi wao, na wataalamu na wateja wengine wa maarifa yao	lengo la uundaji kamusi ni kurahisisha mawasiliano ya jumla ya lugha yaani kukuza uelewa wa msamiati wa lugha kwa kuzingatia viwango mbalimbali vya watumiaji wa lugha

(v) sinonimi hukusanywa pamoja na kuhusishwa na ufafanuzi mmoja wa dhana	sinonimi huingizwa kama vidahizo tofautitofauti
(vi) homonimi hukusanywa kama istilahi huru za nyanja tofauti za maarifa	homonimi huingizwa kama kidahizo kimoja na maana zake kutofautishwa
(vii) istilahi ya neno moja ina dhana pana ambayo inaweza kupewa umahususi kwa kurefushwa kama istilahi ya maneno mawili na zaidi	kidahizo huingizwa kwa upekee wake ambapo vishazi vya zaidi ya neno moja huingizwa tu iwapo vina hadhi ya neno moja kimaana

Kwa upande mwingine, Humbley (1997) anatofautiana na hoja ya Bergenholtz kuwa teminografia na leksikografia ya lugha ya kitaalamu ni kitu kilekile. Aidha hakubaliani kabisa na Bergenhotz kwamba teminografia sio sehemu ya teminolojia ati kwa vile kazi ya teminolojia hufanywa na makampuni na kamati za kitaifa na kimataifa zilizoundwa kwa kazi hiyo badala ya wataalamu wa lugha. Kwa mujibu wa Humbley, kauli ya pili hapo juu ndiyo kauli madhubuti kuhusu teminografia na leksikografia. Kwa mawazo yake (Humbley 1997: 27) teminografia, na leksikografia ya lugha ya kitaalamu vinaweza kutofautishwa kama ifuatavyo:

Jedwali 2. Baadhi ya tofauti za teminografia na leksikografia ya lugha ya kitaalamu.

<i>Teminografia</i>	<i>leksikografia ya lugha ya kitaalamu</i>
(i) lengo ni kuunda istilahi kwa ajili ya kutosheleza mawasiliano ya kitaalamu katika uwanja mahususi wa maarifa, kama vile afya, kilimo, habari na mawasiliano	lengo ni kuunda istilahi mchanganyiko kwa ajili ya matumizi mbalimbali bila kuzingatia umahususi wa nyanja za istilahi hizo
(ii) msukumo ni kuipa lugha uwezo wa kutumika kikamilifu katika mawasiliano ya kitaalamu katika uwanja husika wa maarifa	msukumo ni kuunda istilahi kwa ajili ya mahitaji maalumu hasusani ya tafsiri
(iii) ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi hufanywa na wataalamu wa uwanja husika wa maarifa kwa kuzingatia vikoa dhana ambapo istilahi ya neno moja hubeba dhana ya jumla inayoweza kupewa umahususi na istilahi za zaidi ya neno	ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi hufanywa na yule anayezihitaji ambapo hukusanya istilahi mojammoja kadiri ya mahitaji yake kutoka kwenye vyanzo mbalimbali kama vile kazi za tafsiri
(iv) fasili ya dhana ya istilahi hutolewa na wataalamu wa fani husika kwa kuzingatia uhusiano wa dhana katika kikoa dhana husika	fasili ya dhana ya istilahi aghalabu hutolewa na mkusanyaji ambaye hufasili dhana ya kila istilahi ki vyake

Pamoja na tofauti kama hizo hapo juu Humbley (ibid) anasisitiza kwamba teminografia na leksikografia ya lugha ya kitaalamu, na hata leksikografia kwa jumla, vinahusiana kwa kiasi fulani hasa ikizingatiwa kuwa vyote vinahusu maneno na maana za maneno ya lugha. Hoja hii ni ya msingi kutokana na ukweli kwamba wakatika mwingine katika uundaji wa istilahi maneno ya kawaida huweza kupewa hadhi ya istilahi kwa kuzingatia maana za kawaida za maneno hayo. Akizungumzia jambo hili, Zubeida (1995: 95) anasisitiza kwamba, mpaka kati ya istilahi na msamiati ni mfinyu hasa pale ambapo maneno ambayo asili yake ni msamiati wa jumla hutumika kama istilahi katika

uwanja maalumu. Kazi ya kuyapatia maneno ya kawaida hadhi ya istilahi huhitaji uelewa mkubwa wa maneno ya lugha na maana zake kama zilivyofasiliwa katika kamusi za kawaida. Ubainishaji wa tofauti kati ya teminografia na leksikografia ya lugha ya kitaalamu, unatujengea msingi wa kuweza kupima na kuamua kama uundaji wa istilahi za Kiswahili umekuwa ukizingatia teminografia au leksikografia ya lugha ya kitaalamu?

3. MCHAKATO WA UUNDAJI WA ISTILAHU ZA KISWAHILI

Pamoja na kwamba kazi ya uundaji wa istilahi za Kiswahili umekuwa ukiendelea tokea mwaka 1930, ongezeko la ghafla la mahitaji ya istilahi za Kiswahili lilijidhihirisha baada ya mwaka 1967 pale Kiswahili kilipotangazwa kuwa lugha rasmi ya kuendeshea shughuli za serikali pamoja na kufundishia elimu ya msingi (Mwansoko 1992). Katika kukabiliana na hali hiyo, mwaka 1967 Serikali iliunda Baraza la Kiswahili la Taifa (BAKITA) ambalo, pamoja na majukumu mengine, lilikabidhiwa jukumu la kusimamia na kuratibu uundaji wa istilahi sanifu za Kiswahili kwa ajili ya matumizi ya Kiswahili, hususani katika ofisi na idara za Serikali. Katika miaka ya 1970, ongezeko la mahitaji ya istilahi, hasa kwa ajili ya matumizi katika elimu, lilichochea asasi kadhaa za kitaaluma kujiingiza katika utafiti na ukuzaji wa istilahi za Kiswahili. Asasi hizo ni pamoja na iliyokuwa Taasisi ya Ukuzaji Mitaala ambayo baadaye ilibadilika kuwa Taasisi ya Elimu Tanzania, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI) na Idara ya Kiswahili ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Hata hivyo, miongoni mwa asasi hizi, TUKI imejitokeza zaidi katika suala zima la ukuzaji wa istilahi za Kiswahili. Kwa hali hiyo, katika sehemu inayofuata tutatumia mifano ya istilahi za BAKITA na za TUKI katika kubainisha mwelekeo wa mkabala na mbinu za uundaji wa istilahi za Kiswahili.

3.1 MKABALA NA MBINU ZA UUNDAJI ISTILAHU ZA KISWAHILI

BAKITA, ikiwa imekabidhiwa jukumu la kukiwezesha Kiswahili kitumike mahali pa Kiingereza, hasa katika ofisi na idara za Serikali, iliingia katika uundaji wa istilahi ikiwa na lengo la kutafuta visawe au tafsiri za maneno magumu ya Kiingereza kama yalivyohitajika kwa ajili ya matumizi mbalimbali, hasa ya Kiserikali. Hivyo, mkabala wake wa kuunda istilahi ukawa ni ule wa kukusanya na kuorodhesha maneno ‘magumu’ ya Kiingereza kwa kuzingatia mahitaji mahususi ya Ofisi na Idara za Serikali, na kuyatafutia visawe au tafsiri sanifu bila ya kutilia maanani swala zima la uzingatiaji wa dhana na mahusiano yake katika uwanja mahususi wa maarifa (taz. Zubeida 1982). Kutokana na mazingira hayo, mbinu za BAKITA za uundaji istilahi zililenga moja kwa moja katika namna ya kupata visawe vya Kiswahili. Hili linadhahirishwa na misingi ya uundaji istilahi iliyopendekezwa na BAKITA (*Kakulu* Na. 3, 1982: 16)

ambayo sio kitu kingine bali vyanzo tu vya visawe vya maneno magumu ya Kiingereza. Vyanzo hivyo vimetajwa kuwa ni, mosi Kiswahili chenye, pili lugha za Kibantu, tatu lugha nyingine za Afrika, na nne lugha za kigeni. Kwa mujibu wa ISO CD 704 (1997) misingi ya uundaji istilahi haina budi kuzingatia mambo matatu, ambayo ni mfumo wa dhana, ufafanuzi wa dhana, na vitajo vya dhana au istilahi. Kuhusu mfumo wa dhana, misingi hiyo izingatie kwamba istilahi za uwanja wowote wa maarifa sio mkusanyiko holela bali hutokana na mfumo makini wa uhusiano baina ya dhana katika uwanja husika wa maarifa. Ama kuhusu ufafanuzi wa dhana, misingi izingatie namna ya upataji wa fasili za dhana ambazo ni sahihi na zinazokubalika katika uwanja husika wa maarifa. Na kuhusu vitajo vya dhana, misingi ilenge katika upatikanaji wa istilahi zinazokubalika kwa misingi ya sarufi ya lugha, utaalumu katika uwanja husika wa maarifa na utamaduni wa watumiaji lugha. Kwa kuzingatia maelezo haya, ni dhahiri kwamba misingi ya uundaji istilahi ya BAKITA inazingatia kipengele kimoja tu cha uundaji wa vitajo vya dhana katika mchakato mzima wa uundaji istilahi. Kutozingatiwa kwa kipengele cha mifumo dhana pamoja na cha fasili za dhana kunaweza kutajwa kama upungufu mkubwa katika mbinu za uundaji istilahi za BAKITA. Katika mchakato wa uundaji istilahi, vipengele mifumo na fasili za dhana vinapaswa kushughulikiwa na wataalamu wa uwanja husika wa maarifa (taz. Infoterm 2005: 13). Massamba (1997: 88) anasema, jukumu la msingi la wataalamu ni kukusanya istilahi za uwanja husika katika lugha chanzi na kufafanua kwa usahihi dhana ya kila istilahi iliyokusanywa, ambapo pia wanaweza kupendekeza visawe vya istilahi hizo katika lugha lengwa. Kutozingatiwa kwa vipengele kwa masuala ya mifumo dhana na ufafanuzi wa dhana kunaashiria kutohusishwa kikamilifu kwa wataalamu wa nyanja mbalimbali za maarifa katika mchakato uundaji istilahi za BAKITA. Kwa mujibu wa *Istilahi za Kiswahili* (2005: viii), BAKITA huwashirikisha wataalamu katika ngazi ya usanifishaji wa istilahi, wakati mwingine, bila kuzingatia upekee wa fani husika. Kwa mfano, usanifishaji wa *Istilahi za Kiswahili* (2005), ambazo ni za nyanja zaidi ya thelathini, ulifanywa kwa kutumia jopo moja tu! Mkabala na mbinu za uundaji istilahi za BAKITA, kwa kiasi kikubwa zinalandana na zile zilizotumiwa na wanaleksikografia wa mwanzo, hususani wa Kiingereza, ambao wakusanya maneno magumu ya Kilatini na kuyatafutia visawe vya Kingereza katika muundo wa faharasa. Kwa mujibu wa Mdee (1992: 11), mnamo karne ya 15 faharasa za aina hiyo ziliwekwa pamoja na kuchapishwa kama kamusi ya maneno magumu. *Istilahi za Kiswahili* (2005), chapisho lililotokana na kuunganishwa kwa faharasa za vijitabu 6 vya *Tafsiri Sanifu*, ni mfano mzuri wa kazi za aina hiyo.

Kwa upande wa TUKI, uundaji istilahi ulikuwa na lengo la kukiwezesha Kiswahili kitumike katika elimu ya sekondari na ya juu (taz. Mwansoko et al 1992: 10). Kwa mujibu wa Massamba (katika *Kamusi ya Biolojia, Fizikia na Kemia*, 1990: vii) juhudi za mwanzo za uundaji wa kamusi ya istilahi za Kiswahili zilianza mnamo mwaka 1970 kwa uundaji wa istilahi za Biolojia. Juhudi hizo zilifuatiwa na uundaji wa istilahi za Fizikia, za Kemia na za Lugha na Isimu katika miaka ya 80. Kazi ya ukusanyaji istilahi katika Kiingereza,

hususani zile za Fizikia, Kemia na Lugha ilifanywa na wataalamu wa fani husika kama inavyoelezwa hapa chini:

“Matayarisho ya mwanzo ya istilahi za Fizikia yalifanywa na Dkt. CBS. Uiso wa Idara ya Fizikia, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam; matayarisho ya mwanzo ya istilahi za Kemia yalifanywa na Profesa M.H. Nkunya (Profesa wa Kemia) na yale ya Lugha na Isimu yalifanywa na Bw. Abel G. Gibbe, Bi Josephine Yambi na Bw. Richard S. Mgullu (wataalamu wa lugha na isimu)” (*Kamusi Sanifu ya Biolojia, Fizikia na Kemia 1990: vii*).

Aidha wataalamu wa nyanja husika walitumika pia katika ukusanyaji istilahi za Tiba (taz. *Kamusi ya Tiba 2003: 1*), na istilahi za Isimu na Falsafa ya Lugha (taz. *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha 2004: vi*). Hata hivyo, mbinu hii ya kutumia wataalamu wa uwanja husika katika ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi haikuzingatiwa katika uundaji wa istilahi za Sheria na za Biashara na Uchumi ambapo wataalamu wa fani husika walishirikishwa katika ngazi ya usanifishaji. Istilahi za Historia zilikusanywa kutoka kwenye tafsiri za majuzuu manane ya *Historia Kuu ya Afrika*, kazi ambayo iliratibiwa na TUKI katika miaka ya 1980 na 1990. Kilichofanyika kimeelezwa kama ifuatavyo:

Wakati wa zoezi la kutafsiri... kutoka Kiingereza kwenda Kiswahili, juhudi zilifanyika za kutafuta visawe vya Kiswahili vya istilahi anuai za Kiingereza zilizokuwemo kwenye matini chanzi... Istilahi za Kiingereza na visawe vyake vya Kiswahili ndizo zilizotumiwa kuwa msingi wa kuandaa *Kamusi ya Historia*. (*Kamusi ya Historia 2004: iv*)

Usanifishaji wa istilahi hizo ulifanywa na jopo la wataalamu wa fani ya lugha na wa fani ya historia, na akiolojia (taz. *Kamusi ya Historia 2004: vi*). Kimsingi uundaji wa istilahi hizi ulitokana na msukumo wa mahitaji maalumu.

Ni dhahiri kuwa mkabala na mbinu hizi za uundaji istilahi za Kiswahili zikihakikiwa kwa kutumia vigezo vilivyoainishwa katika jedwali (2) zitaelemea zaidi katika upande wa leksikografia ya lugha ya kitaalamu badala ya ule wa teminografia. Kwa maneno mengine, kwa kiasi kikubwa mkabala na mbinu hizo haziongozwi na lengo la kujenga utoshelevu wa mawasiliano ya kitaalamu katika nyanja mahususi za maarifa bali husukumwa na mahitaji mahususi, kama vile tafsiri. Aidha hazitili maanani vya kutosha umuhimu wa wataalamu wa nyanja husika katika mchakato mzima wa uundaji istilahi, hususani katika ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi na katika ufafanuzi wa dhana zake. Upungufu huu una athari mbalimbali katika ukuzaji wa istilahi za Kiswahili kama zinavyobainishwa hapa chini.

4. ATHARI

Kama tulivyoona hapo juu, kwa kiasi kikubwa, lengo la uundaji wa istilahi za Kiswahili, hususan kwa BAKITA, limekuwa ni kupata istilahi mchanganyiko kwa ajili ya kukabiliana na msukumo wa mahitaji mbalimbali ya tafsiri za maneno ‘magumu’ ya Kiingereza. Halikadhalika, kwa kiasi kikubwa, mchakato wa uundaji istilahi za Kiswahili umekuwa hauwashirikishi kikamilifu wataalamu wa nyanja za maarifa husika, hususan katika ngazi ya ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi na ufafanuzi wa dhana za istilahi hizo. Athari kubwa inayotokana na hali hii ni uundaji istilahi kiholela usiozingatia kujenga utoshelevu wa mawasiliano katika uwanja husika wa maarifa. Matokeo ya uholela huo ni kuwepo kwa upungufu mkubwa wa istilahi katika nyanja mbalimbali za maarifa. Upungufu huo husababishwa na sababu kadhaa ikiwa ni pamoja na istilahi moja ya Kiswahili kuhusishwa na dhana zaidi ya moja katika lugha chanzi kama inavyojibainishwa katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 3. Istilahi moja kwa zaidi ya dhana moja.

Na.	Kiswahili	Kiingereza
1	asili	essence, origin, nature
2	athari	impact, effect, influence
3	bidhaa	commodity, goods, stock
4	hifadhi	preserve, conserve, store
5	vifaa	supplies, equipment
6	uwezo	ability, capacity, power
7	nguvu	power, force, energy
8	uzazi	fertility, reproduction
9	desturi	custom, habit
10	dola	empire, state
11	ladha	taste, flavour, palatability
12	chanzo	source, origin
13	jukumu	responsibility, role
14	mbinu	technique, method

Chanzo: BAKITA *Istilahi za Kiswahili* (2005)

Katika jedwali hapo juu, istilahi 14 za Kiswahili zimetumika kama visawe vya istilahi 35 za Kiingereza. Endapo kila istilahi ya Kiingereza ingeundiwa kisawe, basi kungekuwa na istilahi 35 za Kiswahili badala ya hizo 14. Bila shaka haya ni matokeo ya waunda istilahi kutoweza kubainisha dhana husika katika lugha chanzi kutokana na wao kutokuwa wataalamu wa uwanja husika wa maarifa.

Aidha, istilahi nyingi za kikoa dhana kimoja hazikuundiwa visawe vya Kiswahili. Mfano mzuri ni kukosekana kwa visawe vya Kiswahili vya istilahi nyingi zinazohusiana na kikoa dhana cha ‘law’ katika istilahi za Sheria za TUKI. Baadhi ya istilahi za Kiingereza ambazo hazikuundiwa visawe ni pamoja na: criminal law; civil law; family law; refugee law; tax law; constitutinal law; maritime law; regulatory law; administrative law; contract law; labour law. Kukosekana kwa visawe vya istilahi hizi kunadokeza kwamba ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi haukufanywa kwa kuzingatia mahusiano ya dhana

katika kiko dhana husika. Vinginevyo istilahi hizi zote, pamoja na nyingine, zingekusanywa chini ya istilahi pana **‘law’**. Mfano mwingine ni kukosekana kwa kisawe cha istilahi pana **‘revenue’** katika istilahi za Biashara na Uchumi za TUKI japo katika istilahi hizo kuna visawe vya istilahi mahususi zifuatazo: revenue expenditure; revenue losses; revenue receivable; revenue reserve na revenue tariff. Kwa kuzingatia mfumo wa dhana katika vikoa dhana ukusanyaji wa istilahi hizi mahususi ulipaswa uanze na istilahi ile inayokosekana, yaani **‘revenue’**.

Upungufu huu unatokana na kutotiliwa maanani kwa suala zima la mifumo dhana wakati wa ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi, tatizo ambalo chanzo chake ni kutotumiwa kwa wataalamu wa nyanja husika za maarifa katika hatua ya ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi.

Sababu nyingine ambayo pia ni chanzo cha upungufu wa istilahi ni istilahi zenye dhana tofauti kuwekwa pamoja kimakosa kama sinonimi za dhana moja (sinonimi potovu). Jedwali 4 linabainisha baadhi ya sinonimi potovu.

Jedwali 4. Sinonimi potovu.

Na.	Kiswahili	Kingereza
1	nafasi, wajibu	role
2	ugavi, vifaa	supplies
3	utoshelevu, utumizi	utility
4	kupe, papasi	tick
5	mpevuko, uatamiaji	incubation
6	mlipuko, mpasuko	explosion
7	mlaji, mnunuzi	consumer
8	mtamba, ng’ombe jike	cow
9	mea, ota	germinate
10	mpigo, mpwito	impulse
11	ugezimuundo, urekebishaji	model

Chanzo: BAKITA *Istilahi za Kiswahili* (2005)

Istilahi zilizowekwa pamoja kama sinonimi hapo juu sio sinonimi kwa sababu kila moja ina dhana tofauti na nyingine, dhana ambazo kwa kiasi fulani zinahusiana. Kwa mfano pamoja na kuwa kila mtamba ni ng’ombe jike, lakini sio kila ng’ombe jike ni mtamba. Hivyo ni makosa kuziweka istilahi hizo pamoja kama sinonimi. Hakika, istilahi ‘mtamba’ ni kisawe cha *‘heifer’*. Vivyo hivyo, wakati ambapo ‘papasi’ ni aina ya kupe, sio kupe wote ni papasi. Kwa hali hiyo ni makosa pia kuziweka istilahi hizo mbili kama sinonimi. Istilahi ‘papasi’ ni kisawe cha *spirillum tick*. Mifano hii miwili inadokeza kuwa sinonimi potovu ni chanzo cha upungufu wa istilahi kwa sababu humeza visawe vya baadhi ya istilahi katika lugha chanzi, kama ambavyo visawe vya *heifer na spirillum tick* vilivyomezwa katika Jedwali 4.

Chanzo cha uwepo wa sinonimi potovu ni waunda istilahi kushindwa kupambanua vizuri dhana katika lugha wakati wa kukusanya istilahi katika lugha chanzi. Tatizo hili pia linadokeza kutozingatiwa kwa suala la mifumo

dhana na ufafanuzi wa dhana katika mkabala na mbinu zilizoko za uundaji istilahi.

5. HITIMISHO

Katika makala haya, tumebainisha kwamba uundaji wa istilahi za Kiswahili umeegemea zaidi katika mkabala na mbinu za kileksikografia hususan leksikografia ya lugha ya kitaalamu. Hilo limefanyika kwa kutumia vigezo vya lengo na msukumo wa uundaji istilahi pamoja na mbinu za ukusanyaji wa istilahi katika lugha chanzi na ufafanuzi wa dhana za istilahi hizo. Kwa mujibu wa vigezo hivyo, makala yamebainisha kwamba lengo la uundaji istilahi za Kiswahili, kwa kiasi kikubwa, limekuwa ni kupata istilahi mchanganyiko bila kuzingatia utoshelevu wa istilahi katika uwanja mahususi wa maarifa wakati ambapo msukumo mkubwa umekuwa ni kukidhi mahitaji maalumu kama vile ya tafsiri badala ya kuipa lugha uwezo wa kutumika kikamilifu katika uwanja husika wa maarifa. Aidha makala yameonyesha kuwa wataalamu wa nyanja husika za maarifa wamekuwa hawashirikishwi kikamilifu hususani katika kukusanya istilahi katika lugha chanzi na kufafanua dhana za istilahi hizo. Mwisho makala yamebainisha kwamba matokeo ya kutumia mkabala na mbinu hizo za kileksikografia ni uundaji holela wa istilahi ambao athari yake kubwa ni upungufu mkubwa wa istilahi katika takribani nyanja zote za taaluma.

MAREJEO

BAKITA, 2005.

Istilahi za Kiswahili: Dar es Salaam.

2004 *Tafsiri Sanifu, Na 6.*: Dar es Salaam.

Bergenholtz, H. and Uwe Kaufmann, 1997.

Terminography and Lexicography. A critical Survey of Dictionaries from a Single Specialised Field. Hermes, Journal of Linguistics 18: 91-125.

Humbley, J. 1997.

Is terminology specialized lexicography? The experience of French-speaking countries. Hermes, Journal of Linguistics 18: 13-31.

Infoterm 2005.

Guidelines for Terminology Policies. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: Paris.

1997 *ISO CD 104 Terminology work-Principles and Methods.*

Massamba, D.P.B. 2004.

Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

- 1997 *Problems in terminology development: The case of Tanzania. Kiswahili. Journal of the Institute of Kiswahili Research.* University of Dar es Salaam, 86-98.
- Mdee, J.S. 1997.
Nadharia na Historia ya Leksikografia. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mdee, J.S. (Mhariri) 1995.
Misingi ya Utungaji Kamusi. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mlacha, S.A.K. 1999.
Kamusi ya Sheria. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mwansoko, H.J.M, and Tumbo-Masabo, Z.N.Z. 1992.
Kiongozi cha Uundaji Istilahi za Kiswahili. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mwansoko, H.J.M, Tumbo-Masabo, Z.N.Z. na Sewangi, S.S. 2004.
Kamusi ya Historia. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam
- Mwita, A.M.A. na Mwansoko, H.J.M. 2003.
Kamusi Sanifu ya Tiba. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- TUKI, 1990.
Kamusi Sanifu ya Biolojia, Fizikia, na Kemia. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- 1990 *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha.* Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Tumbo-Masabo, Z.N.Z. 1982.
Towards a Systematic Terminology Development in Kiswahili. Kiswahili. Journal of the Institute of Kiswahili Research. University of Dar es Salaam.
- 1995 “Uingizaji wa Istilahi kwenye Kamusi ya Msamiati wa Jumla” katika Kiango, J.G. na J.S. Mdee (wahariri), *Utafiti na Utungaji wa Kamusi.* Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Tumbo-Masabo, Z.N.Z. na A.R. Chuwa. 1999.
Kamusi ya Biashara na Uchumi.. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Sager, J.C. 1990.
Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins Publishing Company.